

Демографски преглед

Београд

Година VII

Број 24/2007

ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТ РОДНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ

Проблематика родних неједнакости данас представља једно од најактуелнијих интердисциплинарних питања. Појам род и теорију родности о неједнаким друштвеним позицијама жена и мушкараца изродио је феминистички покрет и тиме се изборио за научни легитимитет, који му је дуго био оспораван. За разлику од универзалних биолошких разлика, које везујемо за појам пол, иза појма род крију се друштвено дефинисане разлике између мушкараца и жена. Оне су претпостављене, обликоване под утицајем историјских, културолошких, религиозних, економских, политичких, правних, обичајних фактора и немају биолошко оправдање. О томе какве су жене и мушкарци, њихове могућности и улоге, шта смеју и треба да раде, а шта не, постоје (не)писана правила у свим друштвима. Представе о „нормалном” понашању и „нормалним” улогама, веома су укоренење и вековима старе. Успостављени поредак одржава се лако, јер се доживљава као природан. Глобални стереотип жене везује за активности унутар домаћинства и репродуктивну улогу, док се мушкарцу приписује економска. Он је носилац друштвено значајнијих и економско продуктивнијих задатака, онај који привређује, издржава породицу, одлучује и има моћ. Жена је првенствено супруга и мајка. Резултат укоренењих мушко-женских модела су родне асиметрије, односно подређен статус жена. Овакви стереотипи посебно су строги у патријархалним друштвима. Одступање од њих је неубичајено, а често је анатемисано и санкционисано, јер се од сваког пола очекује да испуни очекиване моделе понашања.

Веровање у категоријалне разлике, по којем су жене „ирационалне, емоционалне, зависне, породичне, блискије природном него културолошком”, за разлику од „рационалних, независних, јавних и културолошких” деловања мушкараца (McDowell, 1999), конструисало је женску инфериорност и дубље је уградило у структуру савременог друштва него што се наизглед чини.

Извесна тумачења говоре да је патријархат у западним културама превазиђен још пре три века, са укидањем феудалне породице. Званично укидање патријархата није, међутим, у потпуности елиминисало вековима изграђиване родне обрасце. Према мишљењу многих теоретичара, патријархат је и даље присутан, чак глобалан, али је у савременим друштвима модификован. Од изворних облика патријархата, где је отац имао политичку моћ, дошло се до модерних облика патријархата у којима патер може бити и нека друга мушка индивидуа, а статус жена, ма колико у успону, још није еквивалентан мушком. Класична патријархална потчињеност замењена је грађанским уговорним односима. Тако је и савремено друштво бинарно, а полно диференциране улоге представљају кључну осовину социјалних диференцијација, поједнако као класна, или расна и етничка припадност.

Везе родности и демографије

Родност је у демографији најчешће операционализована у изразу „позиција жене у друштву”. Она обликује демографска понашања, па као социјална детерминанта развитка становништва није ни непозната, ни нова и често фигурира у класичним и савременим тумачењима демографских процеса. Демографија, као наука која се бави квантификацијом одређених појава у становништву, нуди експлицитне доказе мушко-женских диференцијација. На тај начин даје најбољу потврду глобалности родних неједнакости и дугорочности патријархалног наслеђа. Друштвени статус жена, међутим, у демографији тек у последње време доживљава већу диверзификацију, приближавајући се оној која је у најновијој употреби у изучавању родности неких других хуманистичких дисциплина. Наиме, статус жене у друштву данас се најчешће посматра кроз следеће категорије: образовање жена, економска позиција жена, женско здравље, насиље над женама и учешће у одлучивању. У изучавању прве три категорије демографија има великог удела. Помаци у њима се документују лако мерљивим показатељима о образовној структури, различитим економским структурама, материнском морталитету, узроцима морталитета, док су подаци о позицији у занимању комплементарни последњој категорији. Промене статуса жена препознате су у демографској теорији и као елемент модернизације, односно фактор пада фертилитета, морталитета и морталитета одојчади током демографске транзиције. Опште је позната асиметрија економске активности и образовања мушког и женског становништва, која је непосредан израз двоструког друштвеног кода. Осим тога, успостављање родне равноправности у развијеним европским земљама једна је од мера за ревитализацију рађања.

У истраживањима је највише елабориран утицај позиције жена на демографску транзицију. Обарање морталитета реализује се борбом мајки за здравље и живот деце чија успешност зависи од образовања и степена самосталности жена. Утицај на ниво фертилитета је још интригантнији. У патријархалним друштвима позиција жене одређена је испуњавањем њених породичних обавеза, а рађање (посебно дечака) оно што јој обезбеђује статус. Висок фертилитет, стога, јесте иманентан традиционалним друштвима. Међутим, актуелност ове проблематике је несумњива и у нискофертилитетним заједницама. Раширен је став да паду фертилитета претходи еманципација жена и јачање женског индивидуализма (основна теза Конференције у Каиру). Новија тумачења говоре да мањи број рађања није последица, већ узрок промене позиције жене у друштву. Прво долази до смањења фертилитета, што онда доводи до промена социјалног статуса жена. Жене у високофертилитетним заједницама рађају

мањи број деце са надом да ће тиме нешто променити на боље у остатку свог живота, а не због тога што су се те промене већ десиле у дотадашњем животу. Одлуку „родити или не родити” жене доносе сагледавајући „последиче” таквог чина на будући живот. Низак фертилитет у развијеним земљама исти аутори тумаче као последицу сукоба високог нивоа равноправности жена у јавној сфери (образовању, раду) и стално ниског нивоа равноправности жена унутар приватног, породичног патријархата (McDonald, 1996; Mason, 1997).

Кључни елементи формирања родних режима у Србији

Генеза родних режима веома је сложена. Почевши од митолошких предлога до масовне културе, бројни су фактори који обликују мушко-женске односе. У тој сложености посебно се намеће пар карактеристика српског друштва који чине окосницу формирања данас постојећих родних режима. За Србију је карактеристична занимљива културолошка позадина. Наиме, две огромне заоставштине прошлости, балкански патријархални поредак, са једне стране и комунистичка идеологија, са друге стране, указују (наизглед) на контроверзе и сложеност генезе савремених родних образаца у Србији. Осим тога, мултиетничност и мултиконфесионалност српског друштва подразумевају различите токове демографске транзиције и њима еквивалентне облике патријархалности и женске неравноправности. Границе женског деловања и улоге жена омеђане су, не само државним системом, већ и степеном традиционалности, односно доминантном културом у одређеним срединама. Родни режим у Србији додатно усложњава и кризни период крајем 20. века, који је прекренуо друштвене токове и изазвао ретрадиционализацију друштва.

Поред патријархата, чија је владавина неприкосновена у предратном периоду и слична другим традиционалним срединама, изузетно важна окосница формирања родних режима у Србији је постреволуционарна комунистичка идеологија. Она је заговарала све облике равноправности: равноправност различитих економских и образовних категорија становништва (реализована кроз процес самоуправљања), равноправност свих народа и националних мањина (садржана у пароли „братство и јединство”) и свакако, равноправност полова (приметна у ословљавању са „друг” и „другарица”). Женско питање је третирано преваходно као интегрални део класног питања, чије решавање неминовно доводи до изједначавања позиције мушкараца и жена. После Другог светског рата доноси се нови Устав и укидају се чланови Српског грађанског законика из предратне Србије који су у супротности са њим, а односе се на статус жена. Формално-правно гледано, статус жена у социјалистичком друштву бивше Југославије, а тиме и Србије, био је на много начина бољи него на Западу. То се посебно односи на репродуктивна права и организацију служби социјалне помоћи.

Укључивши се интензивније у процес образовања, жене су оснажиле своју позицију у друштву. Редуковање неписмености међу женама са 33,4% у 1948. на 5,1% у 2002. (у централној Србији и Војводини) резултат је праве експлозије образовања у послератном периоду. У поређењу са подацима пописа 1931. године, када је у централној Србији чак 78,8% жена било неписмено, а у Војводини 23,6%, помаци су више него очигледни (табела 1). Економско активирање жена у непољопривредним делатностима и учешће у политичком животу земље били су логичан след транзиције друштвеног статуса жена (табела 2). Активност жена у Србији имала је све одлике активности у социјалистичким државама: економско активирање након школовања, не напуштање посла услед удаје или рађања детета, дуг и континуирани радни век до тренутка пензионисања.

Табела 1. Процент женског неписменог становништва старости 10 и више година, 1948–2002.

	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002
Централна Србија	40,8	44,9	37,6	27,5	17,9	11,2	6,4
Војводина	15,5	17,0	15,6	12,8	8,3	6,2	3,7

Извор: Пописна статистика

Табела 2. Процент активног женског становништва у непољопривредним делатностима, 1953–2002.

	1953	1961	1971	1981	1991	2002
Централна Србија	12,6	22,5	33,0	51,7	68,4	83,7
Војводина	23,9	40,8	54,2	76,5	87,1	88,1

Извор: Као за табелу 1.

Формална права на пољу образовања и запошљавања, која су понуђена женама у послератном периоду, и одговарајућа законска регулатива указују на смањивање родних асиметрија. Посматрано из другог угла, карактер послератне еманципације жена је једнодимензионалан. Последича социјалистичке родне равноправности су биле жене које имају двоструко радно време – на послу и код куће. Нови друштвени систем вредновао је код жена управо оне способности које су верификоване и у традиционалном друштву, посебно традиционалној породици – способност за рад. Тако се у позадини „освојене” слободе за рад ван домаћинства налази потреба друштва за радном снагом, а у позадини образовања – потреба за квалификованом радном снагом коју налажу процеси индустријализације и урбанизације. Модел приватног се подруштвљава третирајући жене и даље као радну снагу. Евентуалне притужбе жена на рачун оптерећености на послу и у домаћинству обично су завршаване констатацијом да је то цена равноправности. Све то упућује на закључак да се социјалистички систем само надовезује на патријархални морал репродукујући га у измењеним условима.

Током бурних догађаја крајем 20. века јавља се историјски познат страх од ниског наталитета и последичне депопулације становништва као потенцијалног узрока слабљења војног и политичког утицаја. Резултат таквих анксиозности и потребе очувања нације је захтев за повећање репродукције. Он је наговестио повратак патријархалних вредности и модела жене-мајке и домаћице. У јавности се ствара клима о одговорности жена за недовољно рађање, па се чак покрећу кампање за укидање давно освојеног права на побачај. Током кризе, женска надлежност се јасно дефинише као приватна сфера, у којој умеће борбе са немаштином и жртвовање постају суштина деловања и шанса за афирмацију жена. Тако се крајем 20. века у Србији дешава нова реконструкција патријархата.

Неки демографски показатељи у светлу теорије родности

Теорија родности нуди одговоре на неке феноменолошке појаве у развоју становништва, као што су недовољно рађање или, за Србију карактеристичан, дуални репродуктивни модел.

Посматрано на глобалном нивоу, полувековни период недовољног обнављања становништва у Србији (без Косова и

Метохије) указује на одмакле тразиционе процесе, по чему се Србија не разликује од већине европских земаља. Пад фертилитета у Србији, између осталог, инициран је повећањем образовања и запослености жена. Међутим, даљи пад више није под њиховим непосредним утицајем, већ под утицајем социопсихолошких фактора, за које се верује да су израз женске аутономије и јачања индивидуализма. Супротно увреженом мишљењу је оно које низак фертилитет приписује управо супротном – неиндивидуализацији жена. Говорећи о родном режиму у српском друштву током деведесетих, Марина Благојевић (1997) наводи да квалитет живота жена много више зависи од родитељства, него код мушкараца. Равнотежа између жеље да се буде родитељ и да се не буде само родитељ, веома је крхка. Отпор жена на нивоу свакидашњице није могућ. Једини облик отпора представља нераћање или раћање малог броја деце, јер се само тако може редуковати интензивно трошење женских људских ресурса у приватној сфери. Оптерећеност жена је у директној корелацији са бројем чланова домаћинства. Већи број деце подразумева да се у домаћинству троши више енергије. Апсурдан податак добијен истраживањем је да већи број деце значи и пропорционално мање (а не веће) учешће мушкараца у родитељским обавезама. Оптерећеност жена није субјективна, већ објективна категорија.

Особеност српског друштва је присуство дуалног модела репродукције. Модел проширене репродукције присутан код муслиманског/бошњачког, албанског и ромског становништва, и модел недовољне репродукције код свих осталих националности и националних мањина, приписује се првенствено културолошким обрасцима. Албанке, Муслиманке и Ромкиње, чији начин живота карактерише већи степен традиционалности, а које су изашле из репродуктивног периода, родиле су у просеку више од три детета (табела 3).

Табела 3. Стопа кумулативног фертилитета жена старости 50–54 године, према националности, 2002.

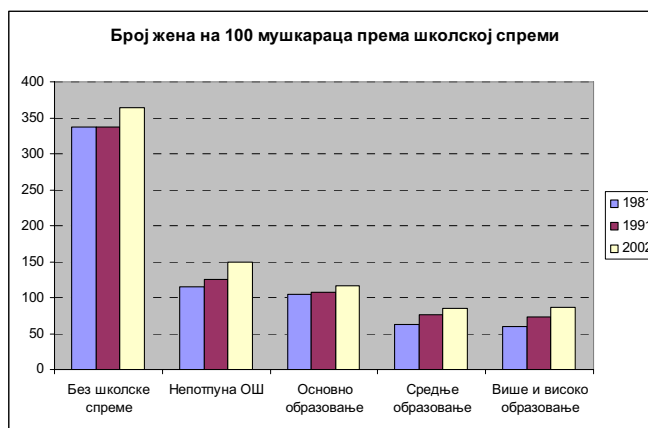
	Централна Србија	Војводина
Српкиње	1,76	1,80
Бошњакиње	3,18	2,29*
Ромкиње	3,05	2,97
Црногорке	1,71	1,94
Мађарице	1,66	1,79
Албанке	4,02	3,03*
Хрватице	1,78	1,83
Југословенке	1,59	1,81
Укупно	1,81	1,81

Извор: Становништво и домаћинства Србије према попису 2002.

Напомена: Вредност са * се односи на модалитет са бројем жена испод 100, а у групу бошњачког женског становништва сврстане су и жене које су се изјасниле као Муслиманке.

Непосреднији демографски израз родних диспропорција у савременим друштвима очитава се у социоекономским структурама становништва. Родне неједнакости у образовању, на рачун женске популације, карактеристика су образовног састава становништва Србије у послератном периоду.

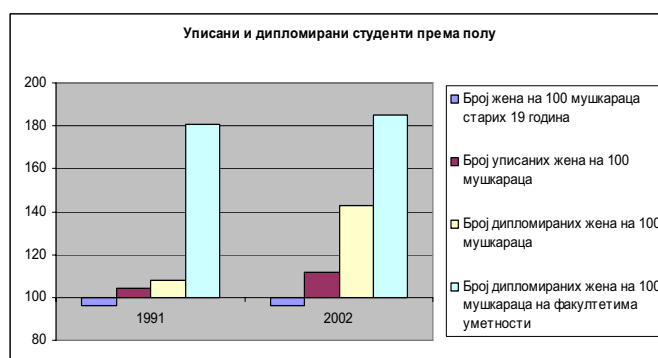
Графикон 1.

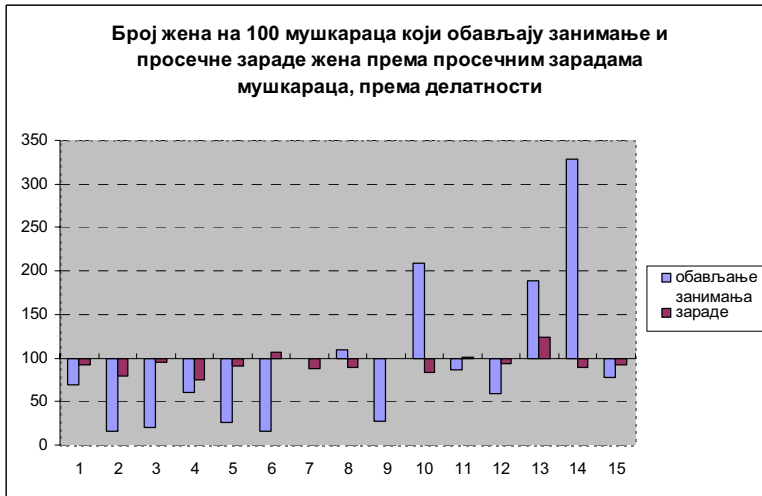
Концентрација неписменог и необразованог становништва у старијој женској популацији ипак показује да је то првенствено заоставштина прошлости. Код необразованог становништва млађег од 40 година број мушкараца и жена је релативно уједначен. Више од 85% жена без основне школе у Србији рођено је пре Другог светског рата. Жене су бројније не само у категорији становништва без школске спреме, већ и у категорији са непотпуним или завршеним основном школом. У категоријама средњег, вишег и високог образовања, број жена на 100 мушкараца је у порасту, али је и даље присутна диспропорција у корист мушког становништва (графикон 1).

Док је у прошлости образовање у Србији било привилегија мушкараца, најновији подаци показују да је продужено школовање више карактеристично за женско становништво. Коефицијент феминитета уписаних на факултет 2002. године већи је од коефицијента феминитета становништва старог 19 година, тј. оне старосне групе која се уписује на студије (112:96). Већу успешност студирања жена потврђује коефицијент феминитета дипломираних на факултетима наука (143) и на факултетима уметности (185), као и пораст коефицијента у односу на 1991. годину (графикон 2). Упркос успешнијим студијама, жене мање настављају школовање. Тако је на 100 мушкараца који су одбранили магистарску тезу у последњој пописној години било само 48 жена, а 44 када су у питању докторске тезе.

Графикон 2.

Графикон 3.

Списак делатности: 1. Пољопривреда 2. Рибарство 3. Рударство 4. Прерађивачка индустрија 5. Производња електричне енергије 6. Грађевинарство 7. Трговина 8. Угоститељство 9. Саобраћај 10. Финансијско посредовање 11. Послови са некретностима 12. Државна управа и осигурање 13. Образовање 14. Здравство 15. Комуналне и личне услуге

Родне асиметрије сагледавају се и у анализи становништва које обавља занимање према делатностима. Ретке су делатности у којима је женско становништво бројније, што нема увек логична упоришта. Према класификацији делатности из родне статистике, доминација жена присутна је у: финансијском посредовању (стопа феминитета запослених 209), здравству и социјалном раду (328), образовању (189) и угоститељству (109). Упркос томе, одговарајуће релације нису присутне када су у питању зараде.

Једине делатности у којима жене зарађују више од супротног пола су грађевинарство (106%) и образовање (123%), у којем је диспропорција у корист жена смањена када је у питању надокнада за рад. Мада је у здравству број жена троструко већи, њихова просечна зарада изно-

си мање од 90% зараде мушкараца, у финансијском пословању чак 83% (графикон 3). Неке од асиметрија се објашњавају већим присуством женске мање квалификоване радне снаге, али то није једини механизам родног режима. Други механизам је типичан производ родних неједнакости и представља распоређивање мушкараца на руководећа боље плаћена радна места, чак и у делатностима са доминацијом женске радне снаге.

Одабране социоекономске структуре становништва Србије показују да још увек постоји апаратура која одржава родне неједнакости. Апсолутна симетричност није могућа, суштина је у елиминисању оних неједнакости које су резултат дискриминације.

Др Мирјана Девеџић

ЛИТЕРАТУРА

- БЛАГОЈЕВИЋ, М. (1997). *Родителство и фертилитет – Србија деведесетих* (Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета).
- ДЕВЕЦИЋ, М. (2006). „Родне (не)једнакости из демографске перспективе”, *Становништво* (Београд), бр. 2/2006.
- ДЕВЕЦИЋ, М. (2007). „Социоекономске структуре становништва Србије са гледишта родних неједнакости”, *Зборник радова са Првог конгреса српских географа* (Београд: Српско географско друштво, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Географски факултет; Нови Сад; Природно-математички факултет – Департаман за географију, туризам и хотелијерство).

- MASON OPPENHEIM, K. (1997). „Explaining Fertility Transition” *Demography* (Washington), vol. 34, iss. 4.
- McDONALD, P. (1996). „Gender Equity in Theories of Fertility Transition” *Demography Program* (Australian National University), online.
- McDOWELL, L. (1999). *Gender, Identity and Place, Understanding Feminist Geographies* (Minneapolis: University of Minnesota Press).
- Група аутора (2007). „Становништво и домаћинства Србије према попису 2002.”, (Београд: Републички завод за статистику, Институт друштвених наука – Центар за демографска истраживања).
- *** (2005). „Жене и мушкарци у Србији”, (Београд: Републички завод за статистику).